

«ВИЗАНТИЯ–XXI»:

«...наша Візантія – привід порозмірковувати над сучасними проблемами і над життєвою філософією у художній формі...»

Інтерв'ю з *Касією (Тат'яною) Сєніною* і *Сергієм Суворовим*, авторами серії книг «Візантія–XXI» – романів у жанрі альтернативної історії про світ, в якому Візантійська імперія не загинула 1453 року, а існує до сьогодні.

Питання ставили читачі романів *Андрій Домановський (Харків)* і *Михайло Лосицький (Київ)*.

Чому саме Візантія? Чому Ви стали писати романи про Візантію, що дожила до наших днів? Просто шкода, що вона загинула, і Ви хотіли хоча б так її воскресити, чи були також інші мотиви?

Касія Сєніна:

Я візантиніст, люблю Візантію, і мені, звичайно, шкода, що вона зникла з карти світу, тому хоч-не-хоч виникає запитання, що було б, якби історія пішла іншим шляхом. Ми зі співавтором декілька разів їздили до Константинополя і, дивлячись на рештки колишньої розкоші – все ж, треба визнати, вельми мізерні порівняно з тим, що було, – одного разу розмовляли про те, яким могло б бути Місто, якби там збереглася Візантія, і ось, виникла думка про альтернативну історію. Ми навіть почали тієї ж миті щось вигадувати, а оскільки я загалом легка на руку й пишу швидко, то я майже відразу написала один епізод, ну, а далі пішло-поїхало! У певному сенсі ми придумали собі цікаву та веселу розвагу.

Проте «воскресити» – не зовсім точне слово. Візантія була середньовічною державою і, якою б гарною вона не була для свого часу, далеко не все, що було у ній звичною і навіть законною справою, сподобалося б нам сьогодні. Проте ми виходили з того, якщо Візантія для свого часу була хорошою державою, хай і не ідеальною, то і в наш час вона могла б бути хорошою державою, тому опис цієї альтернативної реальності – привід поговорити про те, що нам подобається і не подобається в сучасному світі. Скажімо, мене як вченого приваблює ідея «Імперії науки» – такої держави, де вчені у пошані і живуть заможніше, ніж, наприклад, спортсмени. Чи питання стосунків Церкви та держави – тут ми теж хотіли змалювати іншу модель відносин ніж та, яка зараз наявна, зокрема, у Росії. Ми зі співавтором вельми близько знайомі з сучасним православ'ям, тому нас цікавить і проблема сприйняття традиційної релігії – чи може сучасна людина бути православною, чи християнство як його описували візантійські отці Церкви – доля маргіналів? Ну, і звісно, будь-який роман – привід поговорити про життя та стосунки різних людей, у нашому випадку візантійців, але ж вони такі ж люди, як і всі.

Словом, наша Візантія – привід порозмірковувати над сучасними проблемами і над життєвою філософією у художній формі.

Сергій Суворов:

Особисто я не вважаю, що вона загинула. Вже те, що ми досі про неї говоримо, свідчить про зворотне. Візантія продовжує існувати у нашій свідомості, в історії, у матеріальних пам'ятках – та у чому завгодно. Їй досі приписують чи не все погане, що існує в російському, наприклад, житті, забуваючи про хороше, якого теж було багато засвоєно.

Від зруйнованого Другого Рима віцліло дуже багато. Осінній вітер з Босфора віє в обличчя Візантією, а зовсім не кіптявою від іржавих танкерів; під склепіннями Софії охоплює відчуття Незвіданого, яке ось тут, поряд. І від Золотих Воріт досі йде вдалечінь священна дорога. Якщо заплющити очі, можна уявити вздовж неї нескінченну вервечку великих поетів, славетних царів, святих ченців, патріархів, художників, вояків, вчених, мандрівників. А потім дорога приходить до Фессалонік, де знову горять свічки у стародавній базиліці, пахне ладаном, низько гуде ісон митрополичого хору й мерехтять мозаїки...

Навіть, якщо завгодно, можна сказати, що Візантія існує десь неподалік, у паралельному всесвіті. Ось саме цей всесвіт ми й спробували описати.

У Ваших романах Візантію рятує чудо. Точніше, навіть два – султану являється Богородиця, а Георгій Схоларій придумує ракети. І дійсно, у той час врятувати Візантію могло лише диво, її падіння було вже незворотним, навіть якби тоді, 1453-го, і вдалося б відбитися. Тому запитання, яке ставлять, мабуть, всім візантиністам: коли, на Вашу думку, настала та точка неповернення, після якої залишалось лише сподіватися на чудо? Коли і що можна було виправити, зробити по-іншому, щоб Візантія дожила до наших днів у реальності? Коротше кажучи – «хто був винен» і «що треба було робити»?

Касія Сеніна:

Візантиністи по-різному відповідають на це запитання, і ми тут, мені здається, залишаємося, принаймні частково, у царині здогадок. Безумовно, значна частка відповідальності за те, що сталося, лежить на хрестоносцях: вони сплюндрували Константинополь, внаслідок чого Візантія розпалася на декілька держав, була сильно послаблена, а після 1204 р. колишня Імперія більше так і не змогла відродитись.

Але були, звісно, й інші фактори. Скажімо, діяльність нікейського імператора Феодора I Ласкара зазвичай оцінюють позитивно, проте є думка, що він припустився фатальної помилки: з метою позбутися суперництва Комнінів 1214 р. віддав туркам Синоп, у результаті чого сельджуки одержали постійний вихід до Чорного моря і взагалі закріпилися в Анатолії, що у перспективі виявилось згубним для долі Імперії. Отже, головним фактором загибелі Візантії була недальновидність її правителів, які більше переслідували нагальні цілі, ніж піклуватися про дещо віддалене майбутнє.

Дуже нашкодили Імперії громадянські війни – просто дивуєшся, коли читаєш, як претенденти на трон знай робили, що воювали між собою, і за Константинополь, і на Пелопоннесі, та ще й часом нацьковували один на одного тих же турків: таке враження, що їм до країни й діла не було, а всіх цікавили лише власні амбіції та скороминущі міркування. Проте така манера поведінки, на жаль,

взагалі властива багатьом правителям навіть сьогодні, отже жоден «візантійський урок» нічому не вчить, на жаль. Зрозуміло, що за таких умов населення особливо не прагнуло підтримувати владу, яка розоряла країну не гірше за ворогів, і легко здавалася на милість завойовників.

З іншого боку, християнам властиве сподівання на божественну допомогу, яка неодмінно прийде у тяжку хвилину, тому, можливо, вони просто недооцінювали реальну небезпеку. Ймовірно, вони сподівалися, що Бог повинен захистити їх як носіїв «істинної віри» (це риса не лише православних – можна пригадати, що в Європі багато хто аж до кінця не вірив у можливість падіння Константинополя, хоча нам це видається дивним). Однак Бог нікому нічого не винен. А якщо вже говорити про істинну віру, то особисто мені здаються безперспективними і шкідливими спроби унії з католиками, котрі (навіть якщо не брати до уваги питання про неприпустимість поступок еретикам) лише внутрішньо розколювали візантійське суспільство, але не надали Імперії суттєвої військової допомоги.

Між іншим, багато візантійців падіння Імперії вважали саме карою за унію з еретиками. У Візантії чудо сталося саме після того, як відкинули унію, так що наша альтернативна історія почалась ще до 1453 р. Адже у нас Георгій Схоларій, хоч і активний супротивник унії, проте не богослов и не монах, а вчений-математик і механік (як Лев Математик IX ст.). Він був ув'язнений уніатами і звільнений, коли патріархом став Марк Євгенік (він прожив ще з десяток років після Флорентійського собору). Саме тоді Схоларій винайшов свої ракети і сталися всі наступні чудеса. Для чудес все ж потрібен певний ґрунт, про це і сам Христос казав.

Георгій Геміст Пліфон на початку XV ст. пропонував імператору Мануїлу здійснити низку реформ для покращення в галузі управління, економіки та захисту держави. Вчені оцінюють їх по-різному: одні вбачають у них утопію, інші, навпаки, вважають, що Пліфон навіть випередив свій час – наприклад, знаходять у нього зачатки трудової теорії вартості, що робить його зіркою економічної думки свого часу. Я не економіст, і не можу про це судити, проте мені дуже подобається пропозиція Пліфона конфіскувати монастирську власність – відомо, що на початку XV ст. майже дві третини візантійських земель перебували в руках Церкви

і монастирів і не обкладалися податками, що, звісно, для державної скарбниці і обороноздатності могло мати лише негативні наслідки. Пропозиції Пліфона з реформи війська також, мені здається, були конструктивними. Але, щоб здійснити його рекомендації, імператор повинен був би мати дійсно залізну волю та рішучість, і, крім того, мати здібних помічників – на жаль, у той час нічого цього не було в наявності. Чи могла б Візантія врятуватися, якби реформи Пліфона втілили у життя? Важко сказати. Навряд чи самі по собі вони були достатніми для порятунку, проте вони, ймовірно, могли б відтермінувати падіння, а тим часом у гру могли б втрутитися ще якісь сили... Але про це нам залишається тепер лише здогадуватися.

Сергій Суворов:

Мабуть, такою точкою стала втрата азіатських провінцій і неможливість контролювати переправу турків до Європи. Позбавлена ресурсів маленька країна, яку роздирали війни, не могла існувати довго. У той же час все, чого позбавився Константинополь, пішло на посилення Бурси. Щоправда, спершу турки були покликані до Фракії як союзники... Тут, бачите, складно казати про певну «точку». Півтора сторіччя безперервної громадянської війни згубили Візантію. Немає сенсу тут вказувати на конкретну людину – просто «царство, що розділилося в собі, не встоїть». Хоча диво й те, що в такому стані вони трималася так довго. В реальності, щоб змінити хід речей, треба було змінити світосприйняття еліти – ось це насправді чудо, про яке ми ще майже не писали. Лише натяком: якщо у Константинополі відбулася мобілізація всіх і всього, значить, щось змінилося в головах. На жаль, у дійсності такого не буває. У реальності люди готові боротися за своє власне місце під сонцем, навіть коли світило майже сховалося за небокраєм. Але навіть тут їх не можна судити занадто суворо – надто вже привабливим був Константинополь, надто вже зачаровувало звучання титулування придворної ієрархії, навіть коли за ним вже не залишилося жодного змісту: логофет, доместик, коноставл – не кажучи вже про «імператора». Взагалі містичний флер столиці, тягар багатьох сторіч римської цивілізації зробили в результаті погану послугу. Все, що було зібрано й накопичено нікейцями, було швидко витрачено на священне Місто і на край тяжкі європейські війни, вести які, як

вважали імператори, зобов'язувало особливе становище в Європі. Водночас в Анатолії практично неперервно, хоч і повільно, наступав кочовий світ, перемелюючи римську цивілізацію – стратегічно, демографічно і навіть екологічно.

Крім того, візантійці в останні роки відчували певну приреченість, яка одних позбавляла волі до спротиву, інших штовхала у бік Риму. А він насправді мало чим міг допомогти. У нашій вигаданій історії унія виявилася відкинutoю, а залишки народу згуртувалися перед загальною бідною – і ось тут сталося чудо.

Ви змалювали Іоанна Граматика (реальну історичну постать) як візантійського алхіміка. Скажіть, чому, на Вашу думку, у Візантії не було алхіміків у європейському розумінні – людей, які шукали філософський камінь і при цьому принагідно створили хімію? І взагалі чому вчені люди зосередились не на природничих науках, а на філософії (Ваш Георгій Схоларій, що придумав ракети – таке ж диво, як і явлення Богородиці)? І навіть у філософії всі інтелектуальні сили пішли в основному на «переварювання» грецького спадку. До речі, з університетського курсу я пригадую кілька імен середньовічних європейських філософів, але жодного їхнього візантійського сучасника, який сказав би щось нове, тобто ані, скажімо, Михайл Псел, ані Геміст Пліфон не увійшли до «канонічного» ряду філософів, про яких слід знати людині з вищою освітою.

Касія Сеніна:

Почнімо з того, що алхіміків, які створили хімію, у візантійський час не було і в Європі. Першим європейським алхіміком став у другій половині XIII ст. Роджер Бекон. У Візантії, яка ледве вижила після навали хрестоносців, у той час було, боюсь, не до алхімії.

Крім того, ми взагалі дуже мало знаємо про візантійських алхіміків. Наприклад, відомо, що в Імперії протягом усієї її історії переписувалися алхімічні трактати і склалися збірники хімічних рецептів (зокрема цілком практичних, наприклад, з фарбування тканин чи виготовлення багрянцю, золотих чорнил тощо), – отже, інтерес до них був, хтось усім цим займався. Але хто були ці люди? Алхімія жила переважно в якомусь підпіллі, до якого не мали відношення ті рафіновані інтелектуали, чий твори до нас в основному

дійшли. Той же Іоанн Граматик, ймовірно, ставив якісь досліди, але стосувалися вони більше алхімії чи передбачень майбутнього та спроб керувати «стихіями». Принаймні, наполегливі звинувачення його в чаклунстві з боку супротивників свідчать про те, що він займався чимось таким, чим не стане займатися «пристойна людина» (у розумінні благочестивця IX ст.). Михаїл Псел та інші освічені люди марно наголошували, що цікавляться алхімією в основному теоретично, а дослідів не ставлять – це могло бути як відображенням їхніх реальних настроїв (інтерес до книжного знання та зневага до практики як до «низького» заняття), так і способом забезпечити себе від звинувачень (Р. Бекон, до речі, теж звинувачували в заняттях чорною магією і віровідступництві, і його врятувало лише особисте покровительство папи Климента).

Візантійські інтелектуали, на жаль, і справді часто лише накопичували знання як архіваріуси, а не як дослідники. Тим не менше, у Візантії, звісно, було багато практиків – ті ж лікарі, будівничі, механіки, «хіміки». Але ми про них дуже мало знаємо, передусім через відсутність джерел: за підрахунками П. Лемерля, з книг, які були доступні візантійцям у IX–X ст., до нас дійшла лише одна тридцять п'ята (!) частина. При такому стані джерел, самі розумієте, нелегко адекватно робити висновки про тодішнє життя. До того ж, немало джерел ще не видані, а навіть не вивчені.

Стосовно ж відсутності візантійських імен в університетському курсі філософії, то це показник не так рівня візантійської філософії, як упередженого ставлення до Візантії європейської науки, яке почало змінюватись лише останнім часом.

У XIV–XV століттях візантійські вчені активно йдуть на Захід. Що завважало їм реалізуватися на батьківщині? Турки турками, але Містра переживала розквіт, та й у Константинополі було до пори до часу цілком безпечно.

Касія Сеніна:

Я якраз недавно говорила про це у своїй доповіді про ставлення до наукового знання у Візантії. Після перемоги прибічників Григорія Палами у суперечці про ісихазм у Візантії відчутно змінилась інтелектуальна атмосфера. Якщо на початок XIV ст. вчені люди на кшталт Феодора Метохіта дійшли висновку, що науко-

ві заняття – найбажаніша для людини діяльність, яка надає найвищу насолоду. Такі вчені замість містичного споглядання Бога стали прославляти «споглядання сущих» – науково-теоретичне, філософське пізнання дійсності. Ісихасти, навпаки, ополчились на «еллінські науки» і навіть оголосили їх шкідливими для спасіння душі. Георгій Палама у «Тріадах» назвав прагнення присвятити все життя світським наукам справою негожою і навіть ганебною. Зрозуміло, що обскурантизм не міг створити для вчених затишну атмосферу. До того ж суперечка паламітів та антипаламітів взагалі призвела до більшого озлоблення сторін, приносячи до атмосфери Візантії дух ідеологічної нетерпимості. У результаті візантійські вчені почали надавати перевагу інтелектуальному клімату Європи перед батьківщиною, а Пліфон, прагнучи захистити філософію від ісихастів, оголосив ченців ворогами держави і навіть у релігії відійшов від християнства у бік платонізму. Взагалі це наочний приклад того, що може статися, якщо занадто завзято насаджувати у суспільстві чернече благочестя та ідеологію.

Сергій Суворов:

Містра – це, все ж, глибока провінція, її розквіт був значною мірою забезпечений важкодоступністю – втім, і Пліфон, і багато вчених спокійно жили у Містрі, нікуди не їдучи. Константинополь же взагалі не можна назвати безпечним місцем, його постійно облягали то турки, то війська протиборчих партій. Але справа, думаю, не у безпеці, а у тому, що людській свідомості, особливо свідомості вченого і поета, потрібен певний простір, який дуже складно було відчувати у країні, яка зменшувалась на очах. Крім того, безумовно, після ісихастських суперечок атмосфера у столиці дуже змінилась, почався занепад науки, учена думка часто входила у суперечність з офіційною догматикою. Це безсумнівно. Тільки треба розуміти, у чому, власне, справа. У вказаний період Візантію залишили кілька десятків інтелектуалів, більшість з яких змінили віру, і дуже навіть непогано влаштувались при дворах західних володарів та у латинських єпархіях. До речі, підвладні італійцям Крит та Кіпр тоді теж були «Заходом». Можна, звичайно, сказати, що, наприклад, Мануїл Хрисолор «активно поїхав на захід». Але поїхав він туди імператорським послом, а у Флорентійському університеті йому запропонували професорську кафедру. Якщо ще

врахувати його філокатолицтво, то чи ж дивно, що в Італії йому було краще, ніж у приреченому Константинополі?

Чи продумували Ви, хоча б у найзагальніших рисах, як склався історичний шлях Візантії після 1453 р.? Які найважливіші події відбулись в її історії у XVI–XX ст.? Чи брала Візантія участь у світових війнах, і якщо так, то на чиєму боці і яким чином?

Касія Сеніна:

Ми не продумуємо наперед всі події минулого від і до, а здебільшого конструюємо їх у процесі написання романів. Деякі читачі воліють отримати від нас детальний підручник історії з рядами дат, цифр та імен, але ми не готові його надати. У нас є окремий хронологічний опис «іншого глобуса», з іменами візантійських імператорів і датами їх правління, куди ми по ходу справи вписуємо ті чи інші події, що сталися у минулому, але цей опис ще далекий від завершення. Історія «нашої» Візантії взагалі розкидана у романах по різних місцях, і не подається у вигляді, скажімо, окремих розділів – мені здається, це було б надто занудно; до того ж читачам треба залишати простір для здогадок та фантазій. Перші сто років після 1453 р. зайняла візантійська Реконкіста, подальша світова історія була всякою, частково перетинаючись з реальною; але великих війн на нашому глобусі немає з 1815 р., коли був укладений Священний союз між Візантією та Німеччиною. Так що у нашому світі не було жахів XX століття (за винятком російської революції 1917 р.) і немає ядерної зброї. Можливо, хтось скаже, що це нереально, але чому б і ні?

Сергій Суворов:

Продумували, звичайно. Спочатку імперія була зайнята виключно Реконкістою, на яку пішло більше ста років, тому, природно, було не до відкриттів. Але непрямим чином вона все ж взяла у них участь, організувавши велику океанську експедицію з Марокко, у результаті якої арабські війська потрапили до Нового Світу і допомогли індіанцям встояти перед іспанцями. Світові війни у нашому всесвіті ми вирішили відмінити, останньою світовою війною була війна з Наполеоном, з яким візантійські полки воювали на боці Коаліції. Після Ватерлоо Візантія встановила стратегічний альянс з відродженою Німеччиною, і цей альянс досі дозволяє утримувати

Європу, принаймні, від глобальних конфліктів. Щоправда, не вдалось уникнути зіткнення Австрії і Росії у 1914-му році, внаслідок якого у Третньому Римі спалахнула громадянська війна. Ось у ній вже Візантія взяла участь на боці білих, у результаті чого за Уралом було відновлене Царство, назване Сибірським.

Чи брала Візантія, яка збереглась після 1453 р., участь у Великих географічних відкриттях, чи створила свою колоніальну імперію? Чи існує у вигаданому Вами світі Візантійська співдружність (співтовариство) націй на кшталт British Commonwealth of Nations?

Касія Сеніна:

В нашому світі Новий світ відкрили араби, тому Америка зветься Амірією – на ім'я очільника арабської експедиції Аміра. За ними потягнулись іспанці та інші європейці, але з арабами жарти погані, до того ж вони допомагали індіанцям, а не винищували їх, тому в підсумку Південна Амірія стала мусульманською, а Північна лише частково «європейською», а частково там збереглися держави індіанців. Що ж до візантійців, то вони займались Реконкістою, і їм було не до подорожей за океан. Але певний вплив на колонізацію Нового світу Візантія здійснила – адже їй було вигідно скерувати енергію сусідніх мусульман кудись подалі від своїх кордонів, а разом зіштовхнути їх з іспанцями. Колоній у Візантії було мало, в основному в Африці (наприклад, Ефіопія, яка зрештою повернулася до православ'я і залишилася вірним союзником Імперії).

У нашому світі є Ліга Націй, куди входить багато держав, а «візантійської співдружності» як такої, мабуть, немає, хоча, зрозуміло, Візантія здійснює певний вплив на православні держави.

Сергій Суворов:

Ні, колоніальної імперії Візантія не створила і навіть значною мірою сприяла тому, щоб колоніалізм якнайшвидше скінчився. У XVIII–XIX ст. Візантія встановила протекторат над Єгиптом, захопила Ефіопію та Судан, але у XX ст. поступово й добровільно пішла звідти, передавши владу місцевим урядам. З того часу Ефіопія, як країна християнська, інтенсивно розвивається, перебуваючи в руслі імперської політики. До речі, як і Королівство Ірландія, яке звільнилося від англійців за діяльної участі Імперії.

Які наукові відкриття та винаходи зроблені у Вашій Візантії?**Касія Сеніна:**

Ми, знову ж таки, не продумуємо наперед відносно всіх наукових винаходів, що саме було винайдено у Візантії, а що в інших місцях, це, так би мовити, стає відомим у творчому процесі, так що на таке запитання важко відразу відповісти.

З нещодавніх відкриттів – термоядерний синтез, хоча його практичне застосування поки що гальмується, оскільки самостійно Імперії все ж не під силу налагодити виробництво реакторів, а ті, хто бажає тримати світ на нафтовій голці, звісно, прагнуть загальмувати поширення цієї технології. Так що дешева енергія для всіх – це поки що справа майбутнього.

Можу сказати, що комп'ютер винайшли у Британії, зате Інтернет – у Візантії. В Імперії добре розвинена хімія; наприклад, були вперше отримані органічні речовини з неорганічних. Щоправда, візантійці за менталітетом швидше гуманітарії, аніж технарі, але, звичайно, у них розвивається машинобудування (зокрема виробництво електромобілів) і технології – наприклад, все, що пов'язане з альтернативними джерелами енергії. У нашому світі Нікола Тесла був громадянином Імперії, оскільки територія Сербії майже повністю входить до її складу. Тому Візантія взяла активну участь у промисловій революції, а зараз сонячні акумулятори і взагалі все, чим у реальному світі займається американська «Тесла» – прерогатива візантійців.

У Ваших романах Візантія – безсумнівно вагомий геополітичний гравець на світовій сцені. У чому полягають її головні цілі та пріоритети? Які країни (союзи країн) виступають її головними суперниками, які – союзниками?

Сергій Суворов:

Про союзи я вже сказав: це вісь Берлін–Константинополь, до якої тяжіє і Велика Вірменія. Крім того, Візантія, очевидно, залучить до своєї орбіти і молоду Московську Республіку, але тут все складніше, тут вже існують конфлікти інтересів. Адже є ще Сибірське царство, яке до московської революції перебувало у фактичній ізоляції; є Європа зі своїми потребами, – словом, читайте романи!

А стратегічним супротивником виступає Британія в альянсі з Південно-Африканськими Сполученими Штатами.

А яка з сучасних країн найбільше схожа на Візантію?**Касія Сеніна:**

Якщо робити висновок за розвитком науки, технологіями та світовим впливом, то, безумовно, США – якщо якусь країну в сучасному світі можна назвати імперією, то саме їх. Але говорити про значну схожість я б не стала – у нашої Візантії величезна культурно-політична історія і традиції, яких у Штатів немає, інший політичний устрій, інша релігія, та й інші методи політичного впливу. За культурною рафінованістю та снобізмом наша Візантія ближче, ймовірно, до сучасних Англії та Франції, але є в ній і дещо італійське – все ж таки південна країна. А ось із Грецією я б порівнювати її не стала – у сучасних греків багато амбіцій, але зовсім немає потрібного драйву та працездатності, які можуть створити та підтримувати велику країну.

Сергій Суворов:

Жодна. Адже ми пишемо утопію, а як можна у нашому жахливому світі знайти країну, що підходить для утопії? Втім, оскільки у нас Візантія «най-най», то є спокуса порівняти її з Америкою. Як з нею боротися? Та дуже просто: наша Імперія не зациклена на споживанні і не нав'язує своїх цінностей нікому. Це, власне, традиційне для Другого Риму – він навіть православ'я не прагнув особливо проповідувати. Вже як до цього ставитися – інше питання, але це так. Кирило та Мефодій «сталися» якось самі собою, без державної програми. Взагалі, за моїми уявленнями, наша чудова країна достатньо інтровертна. Золотий Іподром можна навіть вважати символом цієї інтровертності: ви до нас – будь ласка, а ми до вас – ще побачимо. Власне кажучи, ідеальна держава і має так функціонувати: займатися більше власними проблемами, а на зовнішні подразники відповідати лише якщо це дуже вже потрібно. Щоправда, у наших романах частенько трапляється, що дуже потрібно, так сталося, інакше нецікаво.

У Росії багато говорять зараз про Візантію, багато хто вважає Росію її продовженням (при цьому одні бачать у цьому

позитив, а інші – негатив), хоча є авторитетні думки (першим пригадується Сергій Іванов), що Росія успадкувала від Візантії дуже вибіркові речі. Тому до Вас таке багатостороннє питання: на Вашу думку, що саме успадкувала Росія від Візантії, а від чого відмовилася (я маю на увазі як політичні та суспільні інститути, так і культурні явища)? І далі – з того, що було успадковане, що слід було брати собі, а що ні? Й аналогічно, з того, від чого відмовились – від чого дійсно варто було відмовитися, а що слід було прийняти?

Касія Сеніна:

На мою думку, Росія зовсім не є продовженням Візантії. Коли порівнюють обидві держави, найчастіше говорять про монархію та православ'я. Але візантійська та російська монархії – явища різні. У Візантії, звичайно, симфонія Церкви й держави нерідко порушувалась, були різні перекося, був тиск імператорів, це всім відомо; проте Ж. Дагрон показав, що в цілому візантійський «цезарепатизм» – по суті міф. А ось у Росії Церква постійно була під п'ятою держави, саме тому у нас звичним явищем було те, від чого у візантійців би очі на лоба полізли – хоча б той же Іван Грозний з його багатоженством, не кажучи вже про терор: у Візантії його б уже за другий чи третій шлюб могли скинути, а вже за криваві витівки голову відірвали б, не розмірковуючи. У нашій альтернативній Візантії, щоправда, у XVI ст. був один схожий імператор – Лев Жахливий, але він здійснив за своє царювання і корисні речі (наприклад, відібрав у монастирів земельну власність, за заповітом Пліфона, і примусив ченців жити власною працею), а також досяг значних успіхів у справі Реконкісти; й у кожному разі нікому потім і на думку не спало звести його у ранг святих і вважати мало не ідеальним правителем. Російська монархія орієнтувалась багато у чому не на Візантію, а на східні деспотії на кшталт Орди, як зауважив ще Н. Трубецької. У Росії стали вважати сакральною та недоторканою особою царя, тоді як у Візантії такою вважалась сама монархічна влада, а її представників було не соромно й замінити, якщо вони погано справлялись зі своїми обов'язками; певним чином це була середньовічна конституційна монархія, хоча і без конституції як такої. Як зазначив С. Іванов у своїй книзі про юродство, «світська влада на Русі значно більшою мірою, ніж у Візантії, узу-

пувала сакральні функції». До речі, там же він підкреслює і різницю в культурному вихованні: руські юродиві не практикували багатьох витівок юродивих візантійських, оскільки на фоні загальної поведінки це зовсім не виглядало б винятковим і не було б порушенням пристойності.

Щодо православ'я, то й тут відмінності просто разючі. Візантія була державою, де освіта протягом усієї її історії не лише залишалася світською, а й ґрунтувалася на творах язичницьких авторів. Візантія завжди була країною двох культур – християнської та елліністичної, країною філософської освіченості та розвиненого богослов'я. Не так було на Русі: у нас мало перекладались догматичні твори, а ще менше було людей, здатних їх зрозуміти. Основний наголос у православ'ї робився на аскетичну, на особисте благочестя, яке нерідко набувало дивних форм, на обрядовий бік віри. Щеплення еллінізму російське християнство також не отримало і тому виявилось несхожим на візантійське. Власне кажучи, таким воно, на жаль, залишається й досі.

Якщо ми візьмемо церковну архітектуру, то, знову ж таки, Св. Софія новгородська і Св. Софія константинопольська – зовсім різні храми. Я б сказала, що перша красива більше ззовні, ніж зсередини, у той час як друга – навпаки. У новгородській Софії фактично повністю вкрадений увесь внутрішній простір, тоді як у константинопольській саме він діє найсильніше. На мою думку, сама лише ця відмінність багато може сказати про сприйняття релігії і Бога...

З другого боку, якщо згадати російську суперечку нестяжателів та йосифлян, то доводиться визнати, що йосифляни діяли, швидше, у традиціях пізньої Візантії, коли Церква володіла величезним майном, а монастирі жили за рахунок найманої праці – але це якраз саме те, чого від Візантії брати й не слід було.

Ось такі речі, як мозаїчне мистецтво, фрески, іконопис – це, звичайно, прекрасний спадок. Але як на Русі ним розпорядилися? Що стало з цим спадком до нового часу? Достатньо поглянути на розпис московського храму Христа Спасителя, і все стане ясно. Справа смаку, звісно, комусь подобається, але Візантією тут і не пахне.

Тут можна багато говорити, але загалом моя думка така, що Візантію і Росію зближують просто через невігластво, тому що

не знають як слід ані візантійської історії, ані візантійського християнства.

Сергій Суворов:

Це дуже загальне запитання, тому й відповідати на нього доводиться дуже загально. Насамперед, незрозуміло, про які країни ми говоримо. Візантія IX ст. це одна країна, Візантія XV-го – інша. Та й Росія лише після хрещення проіснувала тисячу років – що з чим порівнювати? А якщо говорити абстрактно, то насправді дуже мало що було успадковане. Успадковане православ'я – якщо тільки його можна успадковувати – але, загалом, наш ізвод відрізняється за багатьма параметрами. Варто було б успадкувати візантійське богослов'я, але воно прищеплювалося дуже тяжко, вимагало дуже серйозної освіти.

Русь успадкувала від пізньої Візантії поняття про сакральність царської влади, але перенесла його на особу самодержця, чого у Візантії не було. Варто було б узяти у Константинополя якісь механізми зворотного зв'язку, поняття про принципову змінюваність монарха. Тобто, у нас, звичайно, теж були перевороти, але вони відбувалися у палацах, незалежно від волі російського суспільства. Можливо, якби було інакше, Росія, як Візантія, впала б в один день зі своїм монархом – чи не впала б зовсім.

Вважається ще, що нескінченні владні інтриги, туман, двозначність та загадковість – це візантійське. Але насправді у Візантії інтриги і взагалі політика мали в цілому дуже чітку і прагматичну спрямованість, не були самоцінними. У нас же часто траплялося, що інтриги провадилися заради інтриг, а сили держави витрачалися абсолютно бездумно, за забаганками царів та вищих чиновників. Втім, останнє й у Візантії траплялося, тільки навряд чи це її «спадок».

Далі можна, звичайно, поремствувати, що візантійська наука, візантійське право не прийшли на Русь, але якось язик не повертається: надто різні були народи, надто за різних умов розвивалися.

Потім, звісно, – богослужіння. Але за всієї моєї любові до візантійського обряду все ж таки повинен сказати, що зараз він лише заважає. Блискучі ризи, різноманітне начиння, складно організовані храми – все це було надзвичайно гарно й осмислено у візантійців, але зараз символічний пласт майже втрачений, краса втрачена,

«спадок» перетворився на набір дорогих і найчастіше недоладних брязкалець. При цьому коштують вони величезні гроші і, за великим рахунком, відволікають людей від суті християнства – так вже вийшло.

Ось чого точно не слід було запозичувати, то це месіанських ідей. Щоправда, візантійці тут і не старались, навіть навпаки – Русь сама придумала свій Третій Рим, не гірший за Другий. Хоча будівельний матеріал для цих ідей все одно надійшов з Босфора. На жаль, Вічного Рима не сталося, він упав так само, як і перші два. А доктрина ця, треба визнати, спотворювала наш розвиток сторіччями, і часом доволі суттєво.

2008 року в Росії велику суспільну увагу до Візантії привернув фільм о. Тихона (Шевкунова) «Загибель імперії. Візантійський урок». Відгуки про нього були найрізноманітніші – від улесливих і хвалебних до жорстких критичних і навіть лайливих. При цьому і до нього були гідні уваги фільми з історії Росії – Давньої Русі, Московського царства, Російської імперії, Радянського Союзу, – однак вони не викликали настільки бурхливого обговорення та сплеску емоцій. Чому саме фільм Шевкунова привернув стільки уваги і став причиною настільки запеклих суперечок, а не, скажімо, фільми Леоніда Парфьонова про Російську імперію?

Касія Сеніна:

Чесно кажучи, я цей фільм не дивилась. Прочитала відгук С. Іванова на нього і вирішила, що це не варте моєї уваги. Але, судячи з відгуків, мені здається, що фільм викликав такий резонанс не через Візантію і якісь її уроки (до того ж вигадані Шевкуновим), а через віковічні російські суперечки про те, куди нам орієнтуватися – на Європу, загальнолюдські цінності, демократію, культуру розуму та відкритість світові чи на Азію, «особливий шлях», вертикаль влади, «розумом Росію не збагнути» та ізоляціонізм. Візантія як така тут ні до чого.

Сергій Суворов:

Ось тут майже нічого не можу сказати, на жаль, бо не бачив ні того, ні другого. Взагалі, коли документалістика викликає сплески емоцій, у цьому є щось нездорове. Тим більш така, де документальних зйомок, як таких, і бути не може. Історію, на жаль, у нас

знають вкрай погано, і з кожним роком усе гірше і гірше. Значить, коли починають бурхливо обговорювати якісь історичні чи псевдоісторичні ремінісценції авторів фільму, це значить, що обговорюють дещо політичне, ідеологічне, яке зовсім не стосується ані науки, ані мистецтва. Власне кажучи, з відгуків про фільм Шевкунова у мене саме таке враження і склалося. Та й як інакше? Він не історик, а насамперед священнослужитель і лише потім – літератор. Виходить, не зовсім своєю справою зайнявся.

Візантія останнім часом популярна не тільки в Росії, а й у світі в цілому. Колекції одягу відомих модельєрів, серії ювелірних прикрас, стилізація «під Візантію» в мистецтві, кінематограф... Чим, на Вашу думку, пояснюється сучасна мода на Візантію в світі?

Касія Сеніна:

Можливо тим, що останнім часом Візантія займає усе більше місце у світовій науці (хоча все ще далеко не те, якого вона варта), і тим, що на Заході взагалі змінюється ставлення до неї. Не секрет, що довгий час на Заході, з подачі діячів європейського Просвітництва і таких істориків, як Е. Гіббон, а також з причини ворожості католицьких авторів, на Візантію дивилися як на розсадник мракобісся, незрозумілих богословських суперечок та інтриг, щось похмуре, зіпсоване й не варте уваги культурних людей. Це знайшло відбиток навіть у європейських мовах: в англійській прикметник «візантійський» має поміж іншими значення «заплутаний, складний» та «підступний, зрадницький, інтриганський», в італійській – «педантичний, буквоїдський, начотницький» (хоча також і «вишуканий, витончений» – плід більшої близькості та симпатій італійців до візантійців?); в іспанській – «безпредметний, пусто-порожній», у німецькій – «підлабузницький, раболіпний»; у французькій є вислів *discussion byzantine* – «безпредметна дискусія». Таке упереджене ставлення до Візантії стало змінюватися лише у ХХ столітті. Тепер на Заході навіть починають відчувати провину за роль хрестоносців у загибелі Візантії, і, мабуть, сучасна візантиністика – своєрідна спроба хоча б посмертно віддати данину шани великій Імперії, без якої неможливою була б сучасна західна культура.

У цьому сенсі особливо прикро, що у той час як у Західній Європі і Америці Візантією займаються цілі наукові колективи, щороку виходять десятки монографій, багато статей та перекладів, публікуються критичні видання візантійських текстів, у нас, у Росії, візантиністи – якась купка маргіналів, які сидять на голодній пайці і часто відчують себе нікому не потрібними, – це, до речі, і до питання про те, хто ж у сучасному світі справжній «спадкоємець» Візантії.

Сергій Суворов:

Я особисто не відчуваю жодної особливої «моди» на Візантію. Вона, втім, є на що завгодно, на будь-яку екзотику. Африка екзотична, на неї існує мода – у музиці, в естетиці, навіть в якихось релігійних моментах. Але на Візантію навіть такої моди бути не може, надто вже рафінована культура. Так, любителі намагаються виконувати візантійську музику, та хіба часто ви її чуєте? Намагаються писати ікони «під Візантію», але у потоці барокової червонощокості вони губляться. Не знаю, що у кінематографі ви маєте на увазі, але, на мою думку, про марсіан знято набагато більше, ніж про візантійців. Це й зрозуміло – про марсіан все, що не зніми, виходить достойно, а щоб переконливо показати Велізарія, ще постаратися треба.

Чи повинні, на Вашу думку, професійні візантиністи боротися з міфами про Візантію у ЗМІ, вплутуватися у суперечки навколо політизації та політичної інструменталізації Візантії?

Касія Сеніна:

На мою думку, повинні, але не втрачаючи при цьому почуття власної гідності. Тобто сказати своє слово на ту чи іншу тему, яка стосується Візантії, корисно (як це робить, наприклад, С. Іванов), а ось вплутуватися у чвари з теперішніми журналістами навряд чи варто.

Сергій Суворов:

Тобто, чи повинен астрофізик боротися з гороскопами? Ні, звичайно, йому і власних справ вистачає. Але якщо трапиться нагода і виникне бажання, то чому б і ні? Боротися з невіглаством – взагалі обов'язок науковця, але він з ним бореться самим фактом своєї роботи. Тільки втручатися варто тоді, коли предмету вивчення загрожує реальна небезпека, а ось що наші горе-політики можуть зробити

з Візантією? Вони у ній нічого не розуміють, вона для них мертва, перебуває у потойбічному світі, а, як відомо, «мертвим тілом хоч паркан підпирай».

Ми вважаємо само собою зрозумілим, що у країнах, які виводять свій культурний родовід від Візантії – Болгарії, Сербії, Україні, Росії – слід вивчати візантійську історію і культуру з підвищеною увагою. А що нам може дати таке вивчення, крім суто наукового інтересу (вивчати, скажімо, майя також надзвичайно цікаво)? Чи можна знайти у Візантії, яка вже пішла, ті самі горезвісні «уроки», і якщо так, то які?

Касія Сеніна:

Ну, все ж візантійці нам значно ближчі, ніж майя, та й зрозуміліші. Від них можна багато чого навчитися. Можна винести гарний приклад, скажімо, з того, що у православній Візантії, де ересь вважалась державним злочином, освіта залишалась завжди світською і провадилась за книжками язичницьких авторів – це, до речі, актуально для сучасної Росії, де зараз світську освіту й культуру намагаються зробити «православними»; нічого, окрім гніву та здивування особисто у мене це не викликає. Між іншим, хоча деякі візантійські святі й були проти мирської освіченості, але за всю історію Імперії не було жодного отця Церкви, який не мав би гарної світської освіти, а без неї отці й не змогли б спростувати жодні ересі. А ось якби з'явилась у нас зараз якась тонка й розумна ересь на кшталт тих, з якими боролись візантійці, – то чи багато знайдеться православних, які не те, що зможуть її спростувати, а хоча б просто розпізнають? Церковним діячам непогано було б також повчитися у візантійських святих ставленню до влади, як світської, так і церковної: Максим Сповідник та Феодор Студит – чудові приклади для наслідування.

Взагалі ж Візантія зовсім не була таким прилизаним та зачесаним православним царством, як її часом уявляють ті, хто начитався чернечої літератури, чи мало не тоталітарною диктатурою, якої жахаються ліберали. Взяти, здавалося б, таку регламентовану (у наші часи) царину, як церковне життя: у Візантії кожен монастир мав свій устав, не було єдиного типікону, яким так люблять потрясати сучасні шанувальники православних традицій, парафіяльні устами також різнилися. Були різні варіанти богослужбових книг, було аб-

солютно інше, аніж зараз, ставлення до постів (до речі, я про це одного разу виголосила доповідь). У цілому було значно більше «повітря», ніж заведено вважати – даремно думати, ніби Візантія була якимось православним царством на зразок Русі доби Івана Грозного. Навпаки, повторюю, якби Русь насправді сприйняла візантійський спадок, у нас не було б Грозного – а, можливо, не було б і Сталіна, і радянської влади взагалі.

Сергій Суворов:

А це для кожного покоління по-різному. Але до інків ми, на жаль, ніяк не дотичні, а Візантія все ж – наша початкова матриця. Ми всі – від неї, – у боротьбі з нею і – крізь її призму. Тільки одні «уроки» актуальні для країни, яка, як Росія сто років тому, збиралася зайняти протоки, і зовсім інші – для тієї, яка намагається вижити у ворожому оточенні. У цьому випадку історія – наука абсолютно прикладна.

Що з того, що залишила людству Візантійська цивілізація, є, на Ваш погляд, найважливішим?

Касія Сеніна:

З християнського – церковне мистецтво, архітектура та православне богослов'я (можна лаяти його за складність, але це насправді дуже красива система з числа тих, які говорять про Бога).

Із загальнолюдського – наприклад, закони (кодекс імператора Юстиніана Великого ліг в основу європейського права), систему світської освіти (на жаль, багато хто не знає, що перший у світі Університет з'явився у Константинополі у IX столітті), та і взагалі певний стиль інтелектуального життя (візантійські літературні салони-«театри» XIV ст., де панував вільний дух дружби і зустрічалися інтелектуали, відбувалися літературні читання та обговорення й філософські диспути, були предтечами «академії» італійських гуманістів).

Як зазначив І. Медведєв, якщо в Європі світська інтелігенція стала розвиватися лише тоді, коли освіта звільнилась з-під влади Церкви, то у Візантії значний прошарок світських освічених людей існував завжди, і саме він формував інтелектуальну еліту, з якої, до речі, Церква черпала своїх найкращих ієрархів (між іншим, теж непоганим прикладом для нашого часу).

Ну, і звичайно, величезною заслугою Візантії є те, що вона зберегла для світу античний спадок: якби візантійці не читали, не переписували і не вивчали античних авторів, їх книжки просто не дійшли б до нас крізь століття. Зрозуміло, багато що зникло, але неварто покладати всю провину за це на християн, адже зникло й багато творів, написаних ними самими, – така вже загалом доля середньовічних книг, на них чекало надто багато небезпек, одні лише війни й пожежі знищили багато бібліотек.

Сергій Суворов:

Синтез. Синтез як основна ідея цієї цивілізації і основний спосіб виживання. Він усюди, починаючи з мистецтва, де постійно поєднувались різні стилі, форми, техніки – і до стратегії державного буття, яка передбачала постійний пошук оптимальних шляхів, нових підходів. Окремо, звичайно, треба поставити богословський християнський синтез, вкрай складну систему, яка народилася у Візантії і є – навіть за всіх можливих нарікань – прекрасною й гармонійною конструкцією.

Чому, на Вашу думку, може навчити людство досвід Візантії і чи здатне сучасне суспільство його сприйняти?

Касія Сеніна:

Гадаю, що однією з головних складових візантійського досвіду було відносно вдале (як на середньовічну державу) поєднання релігійного зі світським та взаємодія Церкви з державою. Але ця модель як є, звісно, навряд чи підійде сучасному секулярному суспільству, хоча досвід Візантії по відокремленню шкільної освіти від релігійних організацій досі актуальний і у наш час.

А ось чому насправді варто було б повчитися у візантійців, то це здатності до культурного синтезу. Наприклад, їм вдалося перекласти християнство на мову сучасної їм філософії і розробити на її основі величезну систему православного богослов'я; вони зуміли синтезувати світське мистецтво свого часу в прекрасний церковний живопис; вони не боялись застосовувати наукові знання свого часу для тлумачень Біблії. Словом, їх думка працювала вельми інтенсивно (хоча й здебільшого в одному, релігійному, напрямку, але такою вже була особливість тієї доби). Сучасному християнству, особливо православ'ю, як мені здається, страшенно бракує саме

здатності до синтезу, до погодження сучасних наукових знань та сучасної культури зі своєю релігією, а без такого синтезу релігія довго не проживе. Якби візантійці замість свого синтезу продовжували відтворювати релігію в її юдеохристиянській формі, християнство було б приречене на швидку маргіналізацію та зникнення. Взагалі, будь-який розвиток думки – і релігійної, і світської – без синтезу та засвоєння сучасних знань неможливий, і візантійці це розуміли.

Сергій Суворов:

Чому може навчити цивілізація, якій вдалось проіснувати тисячу років в абсолютно ворожому оточенні? Ймовірно, способам свого буття, гнучким, творчим вирішенням проблем. Терпимості – національній, релігійній та – все ж – ідеологічній. Але навряд чи це зараз актуальне для людства, адже Візантія була, окрім усього іншого, ще й вельми традиціоналістською державою з міфологізованою свідомістю, а за сучасних темпів життя таке світовідчуття навряд чи актуальне. Хоча й бажане для багатьох.

Не слід забувати і про помилки, яких часами припускалися у Візантії. Жорстокі переслідування інакодумства, ексцеси клерикальної реакції, хабарництво, стяжательство – все це було. І мало часом катастрофічні наслідки – згадаємо саму лише переможну ходу магметан Середземномор'ям у VII столітті.

Яким Ви бачите місце Церкви у суспільстві? Як, на Вашу думку, має бути влаштована Церква, щоб максимально відповідати своєму початковому призначенню?

Касія Сеніна:

Церква це місце, де людина може найзручніше з'єднатися з Богом. Принаймні, так вона задумувалася від самого початку. На жаль, у теперішній час вона перетворилася на своєрідний комбінат з надання ритуальних послуг і місце поширення забобонів, а для кліру – ще й спосіб особистого збагачення і реалізації амбіцій. Священники та єпископи перетворилися на касту професійних жерців, мало пов'язану з простими вірянами, так що поняття церковної громади, таке важливе для перших християн, у нас тепер здебільшого перетворилося на порожній звук. В ідеалі і священники, і єпископи мають виходити знизу, з середовища пастви, отримувати сан тому, що паства вважає їх гідними його (недаремно ж під

час рукоположення «достойний!» має співати увесь народ, а зовсім не професійний хор). Проте у нас зараз ситуація настільки запущена, що навіть не знаю, як її можна змінити – хіба що настане нове гоніння. Взагалі, усю цю теперішню церковну організацію треба б знести під корінь і почати будувати заново, на інших началах, але це, звичайно, мрії...

Але що, мабуть, можна було б зробити, хоч би й примусово, то це відрізати церковників від великих грошей, які їх лише розбещують – від державних дотацій, податкових пільг тощо. Церква – не місце для торгівлі, як сам Христос сказав. Тому, якщо хтось хоче чимось торгувати, свічками чи книжками, це слід робити на загальних засадах. Держава може реставрувати й утримувати історичні храми як пам'ятки архітектури, але вона зовсім не зобов'язана давати попам якісь пільги. Гарна традиція зараз складається у так званих «істино православних» чи «альтернативних» Церквах (котрі державної підтримки не мають), де священики та єпископи працюють на загальних засадах і жодних зарплат на парафіях не отримують, та й церковні «треби» (яке ж неприємне слово!) здійснюються безкоштовно чи за добровільні пожертви, а не за преїскурантом.

Є, втім, і інший варіант – як в європейських країнах: ті, хто декларує себе віруючими, платять церковний податок, за рахунок якого і утримуються храми й клір, але при цьому, знову ж таки, жодного преїскуранту на всякі молебни й панихиди не існує.

А взагалі, в справі виховання вірян, звичайно, треба більше звертати увагу на внутрішнє, містичне життя, на молитву, а не на виконання якихось нескінченних правил та уставів (часто ще незрозуміло ким і коли вигаданих) і тим більше не на те, куди ставити свічки і якому святому від чого молитися.

Сергій Суворов:

Ой, та ніяк не бачу. Суспільство це одне, Церква – зовсім інше. Правда, якщо в суспільстві достатня кількість віруючих людей, вони до голосу Церкви прислухаються, і це значний вплив. Добре б ще було, щоб цей голос говорив вірним не про політику та про гроші, а про Євангеліє.

Що я можу придумати від себе про устрій Церкви? Як вона влаштована, так і влаштована: у неї є божественний Глава, є пастирі і паства. Але образ її буття у світі сильно залежить, на жаль,

від других та третіх. Тому на ділі частіше виходить ось що: віруючих мало, але марновірців багато, церковники ними користуються для зміцнення своєї влади та збирання багатств. Паства пасеться сама по собі, але із задоволенням пару раз на рік приходиться стригтися – з якихось своїх, особливих міркувань. Вважається, що якщо дати до храму гроші, то від цього буде добре.

Але навіщо говорити власне про Церкву? Як люди влаштовані, так і Церква, нічого дивного. Ось у «нашій» Візантії Церква максимально віддалена від будь-якої комерції. Християнство не дає жодних переваг – навпаки, існує церковний податок, який платять парафіяни, отримуючи без жодної плати від священиків треби та кормління. Утопія? Ну, абсолютна! Ми просто тихенько припустили, що освічені (аякже!) візантійці поступово розділилися на дві нерівні частини. Більшості церква непотрібна, але не потрібні і забобони. Меншості – котра зовсім не маленька, звісно, – не важко утримувати своїх пастирів у такій кількості, в якій треба. Але при цьому, природно, Церква офіційно відіграє важливу роль у сакралізації Імперії. Патріарх зводить на трон імператорів, великі церковні свята є також і державними – і так далі. Але тих, хто від православ'я далекий, це ні до чого не примушує. Просто є деякі преамбули, які все одно ніхто не читає, та офіційні вихідні. А ідеологія Римського Царства існує ніби поверх усього, навіть християнства, як і було колись, власне кажучи.

Про монастирі. Монастир Живоносного Джерела, описаний у Ваших романах, достатньо привабливий. Вам відомо про щось подібне, що реально існує в Росії? В інших країнах? Може у католиків є такі? Чи реальним є існування такого монастиря?

Касія Сеніна:

Монастир Джерела майже цілком списаний з грецького жіночого монастиря Благовіщення Пресвятої Богородиці, який реально існує і розташований поблизу села Ормілія (Халкідіки). Я сама там не була, але читала і використовувала детальні враження однієї російської черниці, яка деякий час там гостювала (подив та захоплення Дарії монастирем Джерела у «Золотому Іподромі» також частково написані за враженнями цієї черниці). Цікаво, що майже всі наші російські читачі спершу вирішили, що цей монастир – плід

чистої фантазії та утопія, у той час як він, навпаки, одне з найменш вигаданих явищ у романі. Ось наскільки наші православні відвикли від нормального християнського життя, що навіть уявити не можуть, що таке можливо у реальності! Втім, як мені розповідали знавці грецьких церковних реалій, у Греції такі монастирі – теж рідкість. Але, тим не менше, вони там є. Мені також розповідали про схожий чоловічий католицький (бенедиктинський) монастир в Італії: ченці там займаються інтелектуальною діяльністю, перекладами, вивчають древні мови, готують ліки з трав за стародавніми рецептами, водночас здійснюють повне коло церковних богослужінь і практикують розумну молитву, вивчають християнську містику.

У Росії нічого схожого, на жаль, не існує; сучасний російський монастир це щось на зразок колгоспу з тоталітарним управлінням, і добре, якщо тільки це, а не якісь неподобства, про які й говорити не хочеться. Втім, з монастирями у нас і до революції було дуже погано, ще св. Ігнатій Брянчанінов писав, що монастирі «перетворилися на чорторії», де якщо й практикують щось, то саме лише «тілесне ділання», і що на їх відновлення він не очікує.

Як бачите, існування «ідеального» монастиря цілком реальне, але наскільки це реальне в Росії, я не знаю.

Сергій Суворов:

Схожий монастир існує у Греції, щодо Росії не знаю, не чув. У католиків напевне є, навіть не сумніваюся. На мою думку, лише такий монастир і є реальним, адже там ставлять перед ченцями цілком реальні, здійсненні завдання, які виконуються у реальних, людських побутових умовах. А в основному ж, якщо подивитися на сучасні монастирі, то вони лише імітують виконання Єрусалимського уставу, зовсім непосильного. Щоправда, так було завжди і майже усюди.

У Ваших книжках Візантія так і залишається монархією (я не пригадую, вона конституційна чи абсолютна?), причому імператор Вами зображений як достатньо симпатична людина й компетентний правитель. Це Ваш ідеал державного устрою? Якщо ні – який устрій держави Ви вважаєте оптимальним? Чи могла там на якомусь етапі встановитись республіка?

Касія Сеніна:

В нашій Візантії конституційна монархія, так. Але що стосується мене, то мій ідеал все ж таки демократичний державний устрій, я не шанувальниця монархій, незважаючи на любов до Візантії. Точніше, якби була можливою така монархія, яка описана у нас в романах, то я була б не проти, але у Росії подібне точно неможливе; а дореволюційна російська монархія – зовсім не той лад, за якого я хотіла б жити.

Республіку в чистому вигляді у Візантії я собі слабо уявляю, Імперія на те й імперія, що вона не республіка. А чи могла б вона там виникнути – хто ж знає? Пліфон, наприклад, вважав, що імператор має бути не сакральною фігурою та володарем «від Бога», а просто одним з правителів, що займає найвищу посаду в державному апараті, якому владу делегують піддані, а його обов'язок – піклуватися про спільне благо та слідкувати за тим, щоб закони були правильними та виконувались. Зрозуміло, це не демократія – швидше щось на кшталт освіченої монархії; що могло б з часом вирости з подібних ідей, залишається лише здогадуватись. Звичайно, з часом Візантія могла б піти шляхом інших європейських країн. Але могла б і не піти. Швидше, треба поставити собі запитання, наскільки реальною лишалася б у ній влада імператора, чи він перетворився б просто на символічну фігуру для представництва.

Сергій Суворов:

Мій ідеал – коли влади взагалі немає ніякої. Але, оскільки це неможливо, то нехай вона буде максимально збалансованою. Нехай включає всі можливі елементи, від монарха до божевільного на товпу, а між ними – парламент, корпорації громадян, Конституція з законами про відсторонення та зречення. Республіку ж встановлюють, коли хочуть досягти можливостей більших, ніж є, тільки у нашій утопії можливостей і без того хоч греблю гати, все за рахунок візантійського балансу тримається. А головне, Імперія ж дуже традиційна, як без монарха? Хто буде сидіти у Кафізмі іподрому, хто зійде на амвон Святої Софії? Не президент же.

Деякі філософи та публіцисти, до того ж і фахові візантиністи також (наприклад, Александр Каждан), вважали за можливе говорити про тоталітаризм у Візантії, про Візантійську

імперію як тоталітарну державу. Наскільки виправдана така думка? Візантія Ваших романів – авторитарна держава?

Касія Сеніна:

Тоталітарна держава це держава, яка повністю контролює всі аспекти життя своїх підданих, такий собі «Великий Брат» Оруела. Візантія такою державою ніколи не була, і я навіть не знаю, як можна говорити про це, це якийсь дуже дивний і спотворений погляд на візантійську реальність. Імператор, звичайно, міг конфіскувати власність своїх підданців, міг переглянути рішення суду, когось помилувати чи, навпаки, стратити, але у теорії він мав право робити це не тому, що просто мав право і все тут, а тому, що він був гарантом виконання законів, він повинен був правити за законом, Божим та людським, правити добросовісно та на користь підданих, кладучи край беззаконню, на те він і «законний правитель». Він, звісно, міг почати поводити себе як самодур, але тоді він вже ставав не законним імператором, а тираном (візантійці ці два поняття чітко розрізняли), і його могли скинути й замінити на іншого.

В авторитарній державі принцип виборності державних органів звужений, посадові особи мало підзвітні громадянам, відсутня політична опозиція тощо. Все це не про нашу Візантію. У нас навіть існує цілком законна процедура зміни імператора.

Сергій Суворов:

Держава взагалі тоталітарна за своєю суттю. Особливо – середньовічна. Але Візантія була анітрохи не тоталітарнішою за навколишні країни. Так, були офіційна ідеологія й догматика, проте допускалася й дискусія – це було не надто безпечно заняття, проте цілком можливе. Кількість візантійців, які позбулися голови в результаті такої дискусії, співмірна з кількістю тих, кому на Заході вдалося виправдатися перед судом інквізиції – вона дуже невелика. Вважається, до речі, що Георгій Схоларій мав цілком інквізиторські замашки, але тут ми свідомо «підправили консерваторію», зробивши його просто вченим.

Так що Візантія наших романів у жодному разі не тоталітарна. За погляди там не переслідують, це зрозуміло. Але, головне, існує суспільний діалог, працюють всі можливі стримування й противаги.

Ваш імператор – шанувальник астрономії. А у космос Ваша Візантія літає? На Місяць першим ступив візантієць? На Марсі вже побували?

Касія Сеніна:

У космос літає, звичайно. Хто першим був на Місяці, ми зі співавтором не обговорювали поки що, але чому б і не візантієць? Я – за! Взагалі, нові ідеї і навіть повороти в сюжеті романів часом народжуються у взаємодії з читачами, це буває дуже цікаво. Принаймні, у Візантії вже існує програма по освоєнню Місяця. А ось щодо Марса – широко кажучи, я не бачу сенсу зараз туди літати. Величезна витрата коштів – а що натомість? Лише марнославство? Для вивчення Марса поки що досить і космічних апаратів, а польоти туди мали б сенс лише з якимись дуже глобальними цілями – не просто прапор встановити й відлетіти, а, наприклад, заснувати там постійну колонію. До цього ще далеко, і навряд чи це тема для романів про альтернативну історію початку XXI сторіччя. Швидше вже – для фантастичного роману про Візантію у майбутньому.

Сергій Суворов:

Не надто активно. У нашому світі у космос літають здебільшого автоматичні станції, тому що вважається, що у людини є важливіші справи.

Сергій Іванов якось сказав, що у фентезі не виявилось місця для стилізації під Візантію. Дійсно, розгледіти Візантію у «Гри престолів» чи «Володарі пернів» важко. Чи згодні Ви з цим твердженням?

Касія Сеніна:

Я, мабуть, всіх здивую, але я не читала ані «Гри», ані «Володаря», тому щось відповісти тут мені важко. Думаю, стилізації під Візантію немає просто тому, що про неї мало що відомо широкому загалу, та й романісти нею теж не надто цікавляться.

Сергій Суворов:

Зізнаюся, я не великий шанувальник фентезі і тим більше не знавець. Якщо маєтсья на увазі те, що вже написані вигадані саги про славніші битви, ніж у Візантії, бездоганніших героїв, ніж вони були у Візантії, вигадані витонченіші інтриги, то – так. Але поки

письменників не замінили роботи, що гудять електронними мізками у боротьбі за рейтинги й продажі, є місце для всього.

Один з геніальних візантиністів ХХ ст. Ігор Шевченко в статті про сприйняття Візантії якось написав, що Вільям Батлер Єйтс бачив Візантію ззовні, Константинос Кафавіс тонко відчував і розумів її зсередини, а Йосиф Бродський не бачив її взагалі. Які художні твори (не обов'язково фентезі, але також історичні романи, поетичні чи музичні твори etc.) на візантійську тематику або за візантійськими мотивами Ви вважаєте найкращими? Які найгіршими? Чому?

Касія Сєніна:

Ви знаєте, я не так багато читаю художньої літератури – просто часу немає, оскільки доводиться читати багато наукових книжок та статей. Одна справа прочитати кілька віршів Єйтса чи Кавафіса (вони справді дуже гарні!), а інша – цілий роман. Кажуть, що письменник, щоб гарно писати, повинен читати багато художніх творів. Я б і рада була, але я ж вчений і перекладач, письменство ж – моя розвага, а не те, чому я присвячую більшу частину часу, і тим більше не те, чим можна заробити на життя. Від своїх романів я нічого не отримую, крім задоволення від творчості, та й знайти видавця для них, на жаль, велика проблема (наприклад, я зовсім не уявляю, як і де можна видати ті два романи, які ми зі співавтором зараз дописуємо; наші пошуки видавця для «Золотого Іподрому» успіхом не увінчались, так що він був виданий у системі «книжка на вимогу» і поширення практично не отримав).

З романів я читаю більше класику – наприклад, дуже люблю Ф. Достоєвського та Дж. Голсуорсі. З сучасною літературою у мене стосунки не складаються – майже все, що я намагалася читати, мені не сподобалось. Мало не єдина справжня літературна знахідка для мене – Робертсон Девіс. Я люблю романи з сенсом, тексти, над якими можна подумати, які змушують розмірковувати, а деякі сучасні романи (принаймні з тих, що я читала) мені здаються текстами «ні про що» – ніби написано гарно, хорошою мовою, є навіть якийсь сюжет, якісь розмови, описи, повороти... а закриваєш книжку – і не можеш сказати, про що вона і що ти взагалі з неї почерпнув для себе. Мене це дратує. Мабуть, від звички до наукової

літератури, яку якраз читаєш саме для того, щоб щось почерпнути і над чимось задуматись, а не «просто так».

Про Візантію я читала лише роман Ж. Ломбара «Візантія» – він здався мені жахливим; я кинула його, дочитавши до місця, де говорилось, що за імператора Константина V ікони у палаці були завішені якимись ганчірками. Ще читала Г. Лемба «Феодора. Циркачка на троні», але це, здається, не зовсім роман; у кожному разі він мені теж не сподобався – художня цінність вельми сумнівна, та й переклад поганий. Власне, після цього мені якось перехотілося читати романи про Візантію – краще вже писати їх самій, як мені подобається, ніж читати те, що не подобається.

Коли я писала свою «Касію», то проглянула за чисею рекомендацією роман К. Прохорова «Лев V Іконоборець»: на жаль, з художньої точки зору, написаний він не надто талановито, а з історичної – достатньо примітивно, автор явно прочитав усього декілька доступних російською книжок і не надто обтяжувався історичними реконструкціями; звісно, звичайний читач від романів подібної точності й не вимагає, але я таке не люблю. Ще хтось давав мені посилання на якийсь твір про Візантію, не пригадаю вже чий і як називається, що являв собою стилізацію під стародавню хроніку. Як явище цікаво, звичайно, але читати це я не змогла: все ж кожному жанру – свій час, і що було добре для IX століття і досі із задоволенням читається як пам'ятка літератури чи історичне джерело, те для ХХІ сторіччя виглядає вже дивно, якщо не смішно. Мені подобається роман «Лікар з Віфінії», який пише О. Шульчева-Джарман, – про Кесарія, брата св. Григорія Богослова, та його епоху, але цей роман ще не завершений (публікується на Проза.ру¹).

З поезії про Візантію, крім К. Кавафіса, мені сподобалась поема Г. А. Шенгелі «Повар василевса» – з історичної точки зору це фантазія, але атмосферу передано чудово.

Кіно я дивлюсь ще менше, ніж читаю романи, так що зовсім нічого тут не можу сказати. Одного разу намагалася подивитись фільм «Візантійська принцеса», спокусившись назвою, але від Візантії там лише назва і є, склепано жахливо і нуль сенсу; та, звісно, це і не історичний фільм, так що сенс там і не передбачався.

З музикою все значно краще! Наприклад, є така композиція «Sailing to Byzantium», мені подобається. Траплявся і ще якийсь ін-

струментал. Або ось, турецьке Mercan Dede «Istanbul» – щоправда, це за мотивами не Візантії, а сучасного Стамбула, але мені все одно подобається. Є ще «Istanbul» грецької групи «Aroma Polis». І, звичайно, Христовул Халаріс – вже не знаю, наскільки його реконструкції відповідають реальній візантійській музиці, але звучить! А ще мене дуже вразив гімн «Прийде, як блискавка» грецького композитора Стаматіса Спанудакіса – про повернення Константина Драгаша Палеолога, виконувався хором та оркестром у давньому театрі біля афінського Акрополя, – на мою думку, це можна слухати нескінченно.

Сергій Суворов:

З І. Шевченком я згоден. Вірші Єйтса й Кавафіса – мабуть, найкраще, що написано про Візантію. З прози – думаю, А. Ладінській. Щодо найгіршого нічого сказати не можу, просто не запам'ятав нічого конкретного з потоку фільмів-книжок, які ніби й про Візантію, але, насправді, просто експлуатують бренд. А, взагалі, найкраща книжка про неї ще не написана, тому що Візантія настільки складна й багатогранна, що автору неймовірно складно тримати одночасно всі «нерви» матеріалу. Це навіть не квадригою правити, а, скажімо, десятком коней – майже неможливе мистецтво.

Чи можливе у сучасному світі (у майбутньому) (від)(с)творення «Нової Візантії»?

Касія Сеніна:

Як сказав один з наших героїв, візантійська монархія це «ексклюзивний винахід, далеко не всім підходить, та і в кожному разі монархія – рослина примхлива, вимагає ретельного нагляду й догляду впродовж століть». Я взагалі не знаю, чи правомірно говорити про «відтворення» держави, яка зникла з карти світу майже шість століть тому. Багато води збігло з того часу! «Нова Візантія» була б вже, швидше, Візантією без монархії, та, мабуть, і без православ'я – тому що я не бачу на тутешньому глобусі жодної православної країни, котра могла б стати у перспективі Новою Візантією. «Третій Рим», на жаль, став лише пародією на неї, але й він вже зник з лиця землі, а про радянську та пострадянську Росію й говорити годі.

Але що таке Візантія без монархії та православ'я? Величина невідома. У чому полягатиме її «візантійськість»? Якщо у культурі закону та прав людини, розвитку наук, великій грі на світовій арені, політичних інтригах і якійсь релігійності, то ми отримаємо США. Але вони явно не Візантія, як я вже казала, тому що у них немає багатовікової культури й традицій, які були у Візантії історичної. Візантія, на мою думку, без суміші християнства з еллінізмом та без вікових традицій, якими вона дорожить, немислима. В Європі багато держав із давніми традиціями, але європейська (та й американська) цивілізація це цивілізація західно-, а не східно-римська, і не елліністична зрештою. Еллінізм наводить на думку про Грецію, але вона на Нову Візантію тягне, боюся, ще менше за Росію. Греки, звичайно, хотіли б цього, але хотіти замало.

Сергій Суворов:

Ні. Просто немає відповідного середовища для побутування ромейського міфу, а без нього неможливо. Ну, все одно, що думати, ніби сучасний Ізраїль – відтворена романтичними терористами країна – може перетворитися на царство Соломона.

У Вас написаний один роман про реальну Візантію та три – про історико-фантастичну, що існує зараз. Про що буде п'ятий роман?

Касія Сеніна:

Треба уточнити, що про реальну Візантію я пишу одна, ця серія зветься «Сага про Візантію», і я збираюся її продовжити, але коли – не можу сказати: історичний роман писати значно складніше, ніж на сучасному матеріалі, надто багато всього треба читати й вивчати, щоб відтворити той час і реконструювати події якомога правдоподібніше.

«Касію» я писала п'ять років, прочитала для цього масу літератури і, щиро кажучи, поки що не готова знову взятися за подібну працю, тим більше, що автору, яке б задоволення він не отримував від процесу творчості, все ж наприкінці хочеться якоїсь віддачі хоча б у відгуках читачів, а віддача, прямо скажемо, не відповідає витраченій праці. Тобто, звичайно, відгуки були, і хороші (особливо я вдячна о. Андрію Дудченку за розгорнуту рецензію), але в основному вони зводяться до чогось на зразок «Клас!», «Афтар,

пеши ісче!» чи «А коли продовження?» – прямо скажемо, автора, який добряче вхекався, ваяючи свою цеглину на тисячу сторінок, подібні відгуки не надто надихають на подвиги.

Серію «Візантія XXI» про сучасну Імперію ми пишемо зі співавтором (хоча третій роман, «Східний експрес», я пишу сама), тут є деякі плани і продовження в осяжному майбутньому реальніше. Думаю, наступний роман, якщо він відбудеться, буде детективом. Принаймні, головні герої для нього вже є і навіть написані деякі начерки.

Яке запитання про Візантію ми Вам не поставили, але Ви хотіли б на нього відповісти?

Касія Сеніна:

Мене здивувало, що Ви не спитали про візантійський Ренесанс – яким би він був? А це ж цікаве питання! Принаймні, я увесь час про це думала, коли була в Італії та в Іспанії. Яким був би живопис у ренесансній Візантії? Як розписувалися б палаци? Чи з'явилася б там релігійна скульптура, як у Європі? Якою була б архітектура, мистецтво?

Один знайомий сказав мені, що, гуляючи Мадридом, думав, що сучасний візантійський Константинополь був би приблизно таким. Але мені так не здалося. Мабуть, європейське місто з тих, що я бачила, яке насправді викликало у мене асоціації з «нашим» Константинополем як я його собі уявляю, це Болонья. Багато портиків вздовж вулиць; вулиці то широкі, то зовсім вузькі, то асфальтовані, то бруковані; старовинні будівлі, вивіски; якісь руїни давньої архітектури; площі, арки, годинники, водограї, ліхтарі, розписи... Храми, звичайно, там не візантійського стилю, але це вже можна доуявляти самотійно до потрібної картини. А ще вуличні музики, перехожі, чернець, що збирає на щось гроші, квіти на вулицях та на балкончиках... Що зовсім «не так», то це загальний колір міста – червоні відтінки. Константинополь, звичайно, повинен бути світлішим, мармуровішим, біло-кремово-вохристим. І ще у ньому було б багато різних статуй і більше, ніж у Болонії, місць з великим простором, площ різних, ширших вулиць, монументальних будівель, палаців – тут вже, швидше, треба згадати Париж.

Ренесансний живопис у Візантії, звичайно, розвивався б, але мені здається, що він відрізнявся б від італійського, а був би ближчим до іспанського й залишався б більш світським, ніж церковним. А з іншого боку, адже ж і Візантія могла у чомусь вплинути на Європу, і тоді європейський Ренесанс теж міг би набути інших відтінків... Шкода, що залишається лише описувати все це у романах!

Сергій Суворов:

Я б хотів відповісти на якесь запитання про героїв роману, але як його ставити самому собі? Можливо, комусь цікаво знати, що це за люди такі у нас живуть у Візантії XXI століття, звідки вони взялися і як до них підступитися? То я скажу, що люди вони найзвичайнісінькі, просто в уявній графі «громадянство» у них написано «Візантійська Імперія». Навіть, я думаю, імператорська родина цілком могла б жити у теперішній Бельгії – чи у Франції, якби там не співали Марсельєзу. Люди ж – вони завжди одні й ті ж, лише відрізняються багажем знань та особистою історією. І мені цікаво про них писати не тому, що це фантастичні істоти з якогось іншого світу, а тому, що вони ходять по наших вулицях, вони – наші сучасники. Ну, майже, різниця лише у тому, що вони у школі вивчали іншу всесвітню історію і роздивлялися інший глобус.

¹ <http://proza.ru/avtor/oliga2011&book=1#1>